«VERITAS TEMPORIS FILIA»: A ACHEGA DE FEIJÓO Á HISTORIA CULTURAL

Inmaculada Urzainqui

Universidad de Oviedo

Cando tanto proliferan os estudos históricos referidos ás letras, ás ciencias, ás artes ou, de querermos, á produción cultural en sentido amplo, resulta difícil imaxinar que houbo un tempo, non demasiado afastado, no que esas materias estiveron, se non ausentes, limitadamente representadas no coñecemento histórico. Pero así foi, como lamentaba o gran filósofo inglés Francis Bacon (1561-1626), xustamente ao propoñer a necesidade de incorporar ao saber historiográfico a «historia litteraria» ou «historia litterarum et artium», para entender na súa plenitude o proceso intelectual e avanzar nel con máis eficacia, no seu *De dignitate et augmentis scientiarum* (1623)¹, isto é, a exposición rigorosa do curso evolutivo dos diversos coñecementos e artes. Unha historia que na súa formulación ía moito máis alá das achegas parciais feitas ata aquel momento, pois contería as orixes e o desenvolvemento das distintas doutrinas e artes que floreceron ao longo das idades do mundo, as «seitas» que se formaron e as controversias máis célebres mantidas entre os doutos, as calumnias que padeceron e os honores que recibiron, os inventos e as obras máis importantes en cada materia, as academias, colexios e sociedades científicas, a disposición dos diversos pobos para o exercicio das ciencias, os factores que contribuíron a favorecer ou entorpecer o desenvolvemento científico...; en fin, esa inmensa e dinámica cantidade de sucesos relacionados co saber ao longo do tempo sen o cal a historia do mundo é, segundo a súa gráfica comparación, «como la estatua de Polifemo sin su ojo (‘eruto oculo’), sin aquello que mejor revela el espíritu y la vida de la persona».

E, en efecto, esa proposta, coma tantas outras da súa renovadora formulación do método científico, non quedou en simple aspiración. Asumida por moitos dos máis significativos historiadores da Ilustración como parte indisoluble do coñecemento histórico, a *historia literaria*² —a «historia do espírito humano» en axustada expresión de Saint-Aubin, Fontenelle, Voltaire, D’Alembert, Luis José Velázquez, os irmáns Rodríguez Mohedano e moitos outros— foi amplamente

¹ É a tradución latina, ampliada, da primeira versión en inglés, *Of the Proficience and Avancement of Learning, Divine and Human*, publicada en 1605. Cito por Bacon (1664).

² Sobre a noción de *litteratura* e *historia literaria* no século XVIII, véxase Urzainqui (1987). A poderosa influencia de Bacon na historiografía cultural europea púxo a de manifesto Georges Gusdorf no capítulo II («Esquisse d’une histoire de l’histoire des sciences») do seu valioso libro de 1966. Para unha panorámica xeral dos máis importantes traballos realizados nesta liña en España, véxase Cebrián (1996, 1997) e Albiac (2011: 67-86).

cultivada en toda a Europa culta, como o foron tamén outras parcelas da realidade humana desatendidas ata entón e que ademais pasaron a integrar o novo paradigma do suxeito histórico³. De moitas formas: como narración diacrónica, que sería o seu formato canónico, ou mediante moldes subsidiarios como repertorios biobibliográficos, dicionarios, vidas, eloxios, edicións e comentarios de textos, etc.; desde unha perspectiva xeral, ou concretada en calquera dos seus diversos ámbitos (matemáticas, física, poesía, dereito, música, etc.); atendendo ao legado do pasado, ou fixando a mirada no presente —en canto estadio tamén no devir do coñecemento—, como será práctica habitual de innumerables periódicos de divulgación erudita como o *Journal des Savants*, as *Mémoires de Trévoux*, etc. En calquera caso, tratando de dar conta do proceso da cultura. E non só para fixar en termos máis precisos a imaxe do acontecer humano; a *historia literaria* cultivarase tamén no século XVIII porque se considera pórtico ineludible para avanzar no coñecemento, pola súa virtualidade para favorecer o espírito de renovación e mostrar o dinamismo e internacionalización da ciencia, e porque no clima de confrontación cultural entre as nacións que se vive daquela resultaba o medio máis pertinente para defender os valores patrios; algo particularmente acusado en España, como se fará patente en multitude de obras, algunhas tan significativas como a *Historia literaria de España* (1766-1791), dos irmáns Rodríguez Mohedano, primeiro intento de abarcar íntegro o curso evolutivo da cultura española; o *Saggio storico-apologetico della letteratura spagnuola* (1778-1781; trad. 1782-1786), de Lampillas, ou a *Oración apologética por la España y su mérito literario* (1786), de Forner, encamiñadas a engrandecer a cultura nacional e a contradicir, cada unha ao seu modo, a aqueles que desde o outro lado dos Pireneos acusaban aos españois de preguiceiros e inhábiles para xerar coñecementos importantes e, incluso, de influír negativamente —caso da poesía— noutras nacións.

En España, non obstante, esa nova visión manifestouse, ao igual que a propia Ilustración, con pasos bastante máis vagarosos que noutras partes. Evidenciábase en 1734 —cando Feijoo xa levaba un treito na súa carreira de escritor— a queixa de Gregorio Mayans, un dos intelectuais máis lúcidos e atentos á actividade bibliográfica do tempo, no ambicioso programa cultural que somete á consi-

³ Esta ampliación do espazo historiográfico na nova conciencia histórica da España do XVIII subliñouna José Antonio Maravall no seu fundamental estudo (1972).

deración do ministro José Patiño: «La causa porque en España se cuida tan poco de la perfección de la historia es por lo poco que se estudia la literaria»⁴. E algo parecido dirá dez anos despois o Padre Sarmiento:

Si tomo un libro de historia en la mano, no tropiezo con otra cosa sino con un tejido continuado de guerras, con una fastidiosa repetición de oraciones que jamás han dicho los capitanes y, cuando más, con tal cual nacimiento, casamiento y muerte de príncipes, como si solo las acciones de éstos fuesen el único objeto de la historia. Ésta debe instruir a los hombres, presentándoles los sucesos más memorables, no solo belicosos, sino también físicos, cosmográficos, políticos, morales, teológicos y literarios. (Sarmiento 1775: 7)

E non lles faltaba razón, pois, malia xa hacer nas décadas precedentes algunha proposta nesa liña —como a que en 1680 bosqueixa Francisco Gutiérrez de los Ríos, terceiro conde de Fernán Núñez (1644-1717), no seu preilustrado manual educativo *El hombre práctico* (Gutiérrez de los Ríos 2000: 150)⁵—, a maioría das historias seguían ignorando practicamente a *historia literaria*.

Isto non significa, porén, que estivese ausente do coñecemento histórico, pois, alén do tradicional interese dos científicos polas informacións procedentes de calquera época anterior, xa existiran diversas contribucións encamiñadas dun modo ou doutro a reconstruír o pasado cultural. No formato biobibliográfico, estaban as dúas importantes *Bibliothecae* de Nicolás Antonio, a *Nova*, editada en Roma en 1672, cun prefacio apoloxético sobre a cultura española, e a *Vetus*, publicada postumamente en 1696, tamén en Roma, grazas aos bos oficios do deán Martí e ao mecenado do cardeal Sáenz de Aguirre; a moito máis limitada *Biblioteca Valentina* de José Rodríguez, terminada en 1703 a pesar de se publicar en 1747, ou a moi posterior *Bibliographia critica sacra et prophana* (1740-1742) de frei Miguel de San José. Estaban tamén os notables traballos de Mayans (as súas biografías de Cervantes, Antonio Agustín e outros españois ilustres, a *Oración* en loanza de Saavedra Fajardo, a *Noticia* do verdadeiro autor de *La pícara Justina*, as súas edicións da *República literaria*, das *Cartas* de Nicolás Antonio, Manuel Martí, etc.);

⁴ «Carta-Dedicatoria» da súa *Colección de cartas civiles y literarias de varios autores españoles* (1734). Publicada ese mesmo ano en edición separada como *Pensamientos literarios* (Mayans y Siscar 1983: 256).

⁵ Pode verse un matizado comentario da súa proposta no prólogo de R. P. Sebold e J. Pérez Magallón a esta edición e no libro de Pérez Magallón, 2002: 180-181.

os humanísticos do seu mestre, o deán Martí, a maioría inéditos, ou, en fin, os de historiografía xurídica española de Juan Lucas Cortés, que logo publicaría o diplomático danés G. E. Franckenau, apropiándose deles.

Por outra parte, os *novatores*, ese admirable grupo de científicos e historiadores que desde as décadas finais do século XVII asentan as bases da modernidade ilustrada, tamén miraran o pasado das ciencias, ben para criticar a autoridade dos antigos ou os sistemas precedentes (López Piñero 1979), para reivindicar os aspectos máis innovadores da cultura áurea⁶, ben para mostrar os antecedentes da materia abordada, como fan Tomás Vicente Tosca nos seus dous famosos *Compendium* —o *Mathemático* (1707-1715), no que trata brevemente a «origen, progreso y utilidad de las matemáticas», e o *Philosophicum* (1721), introducido por unha revisión das diferentes escolas ou seitas filosóficas— e o coñecido defensor de Feijoo, Martín Martínez, no diálogo sobre historia da medicina que encabeza a súa *Filosofía scéptica* (1730). Desgraciadamente, o gran proxecto iniciado en 1727 polo marqués de Santa Cruz de Marcenado, o asturiano Álvaro Navia Osorio, de formar un *Diccionario Universal* de carácter enciclopédico quedou frustrado⁷ e tampouco efectuou a aspiración programática da Real Academia de la Historia de realizar historias particulares de ciencias e artes⁸.

De maneira que nesta fase temperá da historiografía cultural, na que Feijoo inicia a súa traxectoria literaria, son aínda moi limitados os materiais dispoñibles para ter unha idea cabal do curso da cultura e ninguén, que eu saiba, se ocupara especificamente diso.

⁶ Como sucede en *Hipócrates aclarado y sistema de Galeno impugnado* (1717), do médico Miguel Marcelino Boix y Moliner. Sobre este nesgo apoloxético dalgúns novatores, véxase o capítulo III («Identidad nacional y autodefensa») do citado libro de Pérez Magallón (2002). Ten moi en conta as apreciacións ao respecto de Quiroz-Martínez (1949), López Piñero (1979) e Martínez Vidal e Pardo Tomás (1995).

⁷ Para suplir a ausencia de «diccionarios históricos bíblicos, geográficos, matemáticos, económicos, jurídicos, químicos, geométricos, de comercio, de marina, música, etc.» como tiñan outras nacións. Expono nas súas *Reflexiones militares* (Navia-Osorio, 1984: 795). Para unha explicación máis pormenorizada deste, véxase F. López (1996) e Ruiz de la Peña (2012: 82-85).

⁸ Segundo o establecido no punto I dos seus Estatutos: «[...] será su primera empresa la formación de unos completos Anales, de cuyo ajustado y copioso índice se forme un diccionario histórico-crítico universal de España, y sucesivamente, *cuantas historias se crean útiles para el mayor adelantamiento, tanto de las ciencias como de artes y literatos, que, historiadas, se hacen sin duda más radicalmente comprensibles*» (Fastos, 1739: 52. A cursiva é miña). Unha aspiración que, a raíz da complexidade das tarefas previas, quedou «al menos por muchos años en la esfera de los posibles», como lamentarán anos despois os irmáns Mohedano (1766: X).

Por iso creo que merecía a pena revisar a obra do sabio Padre Mestre á luz desas novas formulacións historiográficas e recoñecer, que é o que pretendo neste traballo, a súa importante contribución neses dous sentidos: o seu nobre esforzo por iluminar e divulgar aspectos significativos do pasado e presente das letras desde unha conciencia historicista, moderna, e a súa condición de pioneiro en tratar esta innovadora rama da historia nun texto monográfico.

A «HISTORIA LITERARIA» NA OBRA DE FEIJOO

Malia ser certo que a historia non figura entre os propósitos declarados que o animan a escribir e que, como se repetiu, non poida ser considerado como un historiador en sentido estrito (Fernández Conde 1976), creo que un percorrido atento polas páxinas do *Teatro crítico* (1726-1739) e as *Cartas eruditas* (1742-1760) permite recoñecer que Feijoo ten unha mente histórica, posúe unha impresionante erudición histórica —que en infinidade de ocasións pon a disposición das súas argumentacións—, e fai moita historia, aínda que polo carácter misceláneo e ensaístico da súa escritura non sexa de maneira regular e sistemática nin abunde en concrecións cronolóxicas; historia política e social —historia dos homes—, e, en maior medida, «historia literaria», intelectual, na liña da concepción historicista do seu admiradísimo Bacon⁹ e das súas directrices para debuxar a cambiante imaxe das producións do espírito humano: historia de coñecementos, doutrinas, e sistemas filosóficos e científicos, memoria crítica de figuras relevantes das letras, precisións e desmentidos sobre obras e autores non ben valorados, referencias críticas de libros e xornais, noticia de descubrimentos, controversias e sociedades científicas, exame da disposición e capacidade de persoas e nacións para o coñecemento... Todo un repertorio de materiais que, sen chegar a formar un relato organizado nin unha cabal construción histórica, aspecto que evidentemente non pretendía, puxeron ao alcance dos seus lectores moitas informacións de interese para calibrar e entender, desde unha cosmovisión ilustrada, o proceso evolutivo dos saberes e das artes, especialmente as grandes innovacións produ-

⁹ A profunda influencia de Bacon en Feijoo queda amplamente probada no estudo de Ivy L. Mc Clelland (1975). Non advirte, así e todo, este aspecto que estamos considerando.

cidas no que logo se chamou a Revolución Científica. Algo máis valioso tendo en conta a escasa instrución dunha gran parte do seu público, da predominante concepción inmovilista da ciencia e da aínda exigua actividade tradutora de obras de carácter científico.

E, desde logo, o feito de facer Feijoo moita historia intelectual comprobámolo —por concisa e incompleta que sexa— na definición que na lección baconiana realiza Mayans na súa *Retórica* (1757):

La historia literaria refiere quáles son los libros buenos i quáles los malos, su método, estilo i uso; los genios i ingenios de sus autores; los medios de promover sus adelantamientos o de impedirlos; los principios i progresos de las sectas eruditas; las universidades literarias; las academias i sociedades de varias ciencias i el estado de la literatura en ellas; i el adelantamiento o descuido de las naciones en cada género de ciencia. (Mayans 1984: 623)

Pero a Feijoo, non hai dúbida, a historia cultural en si mesma non o tenta como programa, porque, se fose así, faría unha cousa moi distinta. Non. O seu non é acumular erudición e forxar un relato unitario e sistemático ao estilo do que fan os seus irmáns de Saint-Maur coa súa *Histoire littéraire de la France* (1733-1763) ou o que farán despois os Rodríguez Mohedano coa súa inconclusa *Historia literaria de España*, por citar dous ambiciosos proxectos de horizonte nacional. Fai historia, si, pero de maneira máis persoal e selectiva, na medida en que convén ao seu propio programa de impugnar ideas equivocadas fortemente arraigadas e «proponer la verdad»; a verdade do que entende que importa saber e facer intelixible aos seus lectores, que no eido da actividade intelectual supón, aínda que non o declare expresamente, privilexiar unha serie de temas e aspectos que considera significativos para o coñecemento ou «desengaño» dos seus lectores avistándoos desde un enfoque temporal, á luz do progreso do coñecemento, da conquista do saber. Porque, como bo empírico, sabe moi ben que todo nas artes e nas ciencias, os seus avances, altibaixos e retrocesos, se produciu no devir da Humanidade —«la verdad es hija del tiempo, no de la autoridad» (*recte enim veritas temporis filia dicitur, non auctoritas*) sentenciara rotundamente Bacon no *Novum Organum*— e que, se quería familiarizar a cidadanía española cos mellores coñecementos modernos ou, pola contra, liberala de prexuizos e ideas equivocadas

das, debía facelo desde a experiencia do coñecido, do que se dixera, e cando e como se dixera.

Por iso dicimos que hai historia, porque contempla e ordena as manifestacións culturais desde ese prisma, pois, aínda que non se prodigue en referencias cronolóxicas precisas e as súas indicacións ao respecto sexan frecuentemente moi superficiais, a linealidade do tempo e a gradación que outorga ás diversas épocas quedan patentes: «reprodujo esta opinión hará cosa de un siglo el célebre dominicano Fr. Tomás de Campanela», «la admirable exposición que poco ha dio a luz el sapientísimo benedictino D. Agustín Calmet», «Sirva de prueba el espejo ustorio, que no ha muchos años hizo el señor Villete, artífice excelente de León de Francia, cuya descripción se imprimió en Lieja el año de 1715, y se halla copiada en las *Memorias de Trevoux* del año de 1716», «el primero de quien hay noticias que las observó fue el padre Christóforo Scheinero, de la Compañía de Jesús, y con tanta aplicación que desde el año de 1611 hasta el de 1627 hizo mil y cuatrocientas observaciones de estas manchas, de que da noticia en su *Rosa Ursina*. El célebre Galileo Galilei empezó a observarlas casi al mismo tiempo que Scheinero, y fueron después continuando en la misma aplicación los más laboriosos astrónomos del siglo pasado y de este».

Pero como o seu non é facer unha historia sistemática, a presenza deses materiais histórico-culturais é descontinua e, aparentemente polo menos, bastante aleatoria, pois se unhas veces os introduce directamente, facendo dun asunto concreto o tema central dun discurso ou dunha Carta, outras faino ao fío das súas propostas ou do seu combate contra prexuízos e crenzas erróneas, como é o caso, por exemplo, do axustado resumo histórico dos sistemas médicos que ofrece no discurso «Medicina» xustificando o seu escepticismo médico (TC, I, 5), ou da relación de mulleres insignes «en todo género de letras» coa que apoia a súa tese en defensa da igualdade de talento das mulleres (TC, 16)¹⁰. Pero, como digo, sen que se observe unha orde preestablecida.

O que está claro, en todo caso, é que non fala de oídas senón que todo o que di sobre o devir cultural descansa, máis alá do seu propio coñecemento de

¹⁰ Cito as obras de Feijoo pola primeira edición, imprenta de Francisco del Hierro, actualizando ortografía e puntuación. Abrevio os títulos consonte o seguinte criterio: *Teatro crítico universal* (TC), *Cartas eruditas y curiosas* (CE), tomo, núm. de Discurso ou Carta. Para a Carta 10 do tomo IV teño en conta o texto, coidadosamente anotado, de Francisco Uzcanga Meinecke (2009).

obras e autores, nunha rica bagaxe de lecturas de compoñente histórico-cultural. Españolas unhas, como as *Bibliotecas*, de Nicolás Antonio, que aprecia moito¹¹, ou a *Bibliographia critica sacra et prophana*, de frei Miguel de San José, e, sobre todo, estranxeiras (francesas principalmente), entre elas destacan o *Grand Dictionnaire historique* (1674), de Louis Moréri; o *Dictionnaire historique et critique* (1695-1697), de Pierre Bayle; a *Histoire de l'Académie Royale des Sciences*, órgano dese relevante centro científico polo que sentiu profunda devoción, iniciada en 1699; a *Histoire de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* —órgano pola súa vez da dita Academia—, que se empezou a publicar en 1717; a *Histoire ancienne* (1730-1738), de Rollin; a *Censura celebriorum authorum* (1690), de Thomas Pope Blount; las *Mémoires pour servir à l'histoire et au progrès de l'astronomie, de la géographie et de la physique* (1738), de Joseph Nicolas Delisle; a *Bibliothèque universelle et historique* (1686-1693), de Jean Le Clerc; as *Réflexions sur la philosophie ancienne et moderne* (1676), do P. Rapin; o *Traité de l'Opinion ou Mémoires pour servir à l'histoire de l'esprit humain* (1733), de Saint-Aubin, etc.

Loxicamente, estas consideracións invitarían agora a especificar con máis detalle a achega de Feijoo neste sentido. Pero como son tantos e tan variados os aspectos que trata, para dar unha idea tan sequera aproximada limitareime a resumir brevemente os seus principais núcleos.

O seu afán por plasmar a traxectoria de coñecementos, doutrinas e sistemas científicos e filosóficos cristaliza nun boa presa de discursos e cartas. Xa no tomo I do *Teatro crítico* aparece o citado resumo sobre a evolución da «Medicina», un discurso acerca dos sistemas cartesiano e gassendista («Consectario contra filósofos modernos») e outro, «Música de los templos», no que ao fío da súa denuncia da profanación da música sagrada introduce diversas referencias sobre a música antiga e moderna. No tomo II, entrando de cheo nunha das súas grandes preocupacións histórico-filosóficas, ofrece unha ampla panorámica do aristotelismo e dos filósofos e sistemas que o viñan combatendo, particularmente o cartesiano («Guerras filosóficas»), e tres visións monográficas sobre outras tantas cuestións con-

¹¹ «No sería razón pasar en silencio a Don Nicolás Antonio, autor de la Biblioteca Hispana, obra, según la opinión universal, superior a cuantas bibliotecas nacionales han parecido hasta ahora, y que no se pudo hacer ni sin un trabajo inmenso ni sin una extensión dilatadísima de crítica» («Glorias de España», TC, IV, 14, 56). Véxase tamén TC, VI, 2, 100 e TC, VII, 7, 35, nos que o cualifica como «doctísimo y diligentísimo varón».

trovertidas sobre as que quere pronunciarse («Peso del aire», «Esfera de fuego» e «Del antiperístasis»). No III bríndanos unha valiosa panorámica acerca do tamén debatido asunto da «Racionalidad de los brutos» e outra sobre o «Escepticismo filosófico». No IV volve de novo sobre o «Mérito y fortuna de Aristóteles y de sus escritos» —que desenvolve, segundo el mesmo constata, «siguiendo la serie de los tiempos»—, e no discurso «De lo que sobra y falta en la Física», a propósito da importancia do método experimental, destaca os avances realizados en España, mencionando como exemplos o «ingenioso jesuita Rodrigo de Arriaga» e o tamén xesuíta Luis de Losada. No discurso «Cuevas de Salamanca y Toledo, y mágica de España», que figura no tomo VII, ademais de facer un amplo percorrido histórico polas artes máxicas, detense para combater «la especie de que un tiempo hubo escuelas de las artes mágicas en varias partes de España». Xa nas *Cartas eruditas*, a 21 do tomo I, dedicada a descualificar a presunta «arte de memoria», inclúe un amplo reconto dos autores que a viñan sustentando, prestando particular atención a Juan Velázquez de Azevedo e ao «conde Nolegar Giatamor» [Girolamo Argenti]; a 23 do tomo II («Sobre los sistemas filosóficos») trata xustamente deles, en particular dos sucesivos de Descartes, Gassendi e Newton; e a 24 («Satisfacción a un reparo histórico-filosófico»), do pioneiro papel de Bacon en mostrar o desencamiñado rumbo dos sistemas filosóficos. Nesa liña van tamén dúas do tomo III («Sobre el sistema copernicano» e «Del Sistema Magno»), outras dúas do IV («De los filósofos materialistas», «Progresos del sistema filosófico de Newton, en que es incluido el astronómico de Copérnico») e unha do V («Establécese la máxima filosófica...»), onde, volvendo sobre o asunto da racionalidade dos brutos, trata amplamente das ideas de Gassendi e os filósofos materialistas, completándoo con dous apéndices, un contra os gassendistas e outro «en que se coteja el sistema de los filósofos materialistas con el de los pitagóricos». Como se pode advertir xa polos propios títulos, o seu interese prioritario neste grupo de escritos constitúe a historia da Filosofía no amplo sentido que ten naquela época.

Desde esa perspectiva histórica fala tamén de moitos descubrimentos, experiencias, inventos e avances científico-técnicos; dalgúns con especial atención, como ocorre cos realizados modernamente nas matemáticas (TC, III, 7), o tempo do descubrimento de «las variaciones del imán» (CE, I, 5), o remedio da transfusión do sangue (CE, I, 16), a «medicina transplantatoria» (CE, I, 17), o «nuevo arte de beneficiar la plata» (CE, II, 19), o descubrimento da circulación do sangue

feito por un albeite español (CE, III, 28) ou a invención da arte que ensina a falar aos mudos (CE, IV, 7).

As diferenzas de opinión en materias científicas, artísticas e filosóficas, moi presentes tamén na súa obra, merecen tratamento específico no xa citado «Guerras filosóficas» e en «El gran magisterio de la experiencia» (TC, V, 11), nos que, amais da súa apaixonada defensa do método experimental, ilustra as cautelas con que ha de practicarse con diversos exemplos de discrepancias de criterio sobre certas cuestións.

Convencido do decisivo papel das academias modernamente fundadas para o progreso científico, fala con manifesta admiración dalgúñas en distintos lugares da súa obra, particularmente das dúas francesas que mellor coñece a través dos seus órganos de expresión, a Académie Royale des Sciences e a de Inscriptions et Belles Lettres, e das dúas españolas consagradas á Medicina: a Regia Sociedad de Sevilla, da que se congratula ser nomeado membro honorario, e a Academia Médica Matritense, de creación máis recente (TC, VII, 14).

Como cabía esperar, a polémica entre antigos e modernos, que tanto viña axitando os medios intelectuais europeos desde finais do século anterior e que tan decisiva foi para formular a idea de progreso dos coñecementos (Nisbet 1980: 216-223; Albiac 2011: 29-37), é o trasfondo de moitos dos seus xuízos e pronunciamentos. Pero, a pesar de estar, en xeral, cos modernos e ter o convencemento de que a antigüidade dunha doutrina non é proba da súa solidez, mostra a súa independencia de criterio —fronte á idea dun progreso continuado da cultura— defendendo os antigos en varias ocasións; particularmente no discurso «Resurrección de las artes y apología de los antiguos» (IV, 12), dirixido a mostrar que o seu enxeño «en nada fue inferior al de los modernos» e a probar que moitas doutrinas e descubrimentos en ciencias e artes que consideran modernos foron moi anteriores, e na Carta «Maravillas de la música y cotejo de la antigua con la moderna» (I, 44), que é unha confrontación entre os valores dunha e outra para poñer de manifesto que os daquela en nada desmerecen da pretendida superioridade desta.

Outra gran liña de forza que percorre practicamente toda a súa obra é a valoración crítica de autores —filósofos, científicos, poetas, historiadores...—, desde a Antigüidade ata o presente. Unhas veces circunstancialmente, ao fío do tema que está tratando, e outras de maneira máis decidida, como sucede con Aristóteles, Lucano, Descartes, Gassendi, «el gran Newton», Raimundo Lulio, os médicos

sevillanos Juan Vázquez Cortés e Manuel Mastrucio, Enrique Flórez, o P. Codorniu, o P. Rodríguez ou o médico español Francisco Solano de Luque.

Este empeño, aderezado cunha vontade apoloxética, toma corpo en «Apología de algunos personajes famosos en la historia» (TC, VI, 2), escrito para rebater as acusacións infamantes feitas a diversos personaxes históricos, entre eles figuras notables do pensamento como Empédocles, Demócrito, Epicuro, Plinio o Maior, Apuleyo e Enrique de Villena.

Nesta liña reivindicativa móvese tamén, cun nesgo marcadamente patriótico, a segunda parte de «Glorias de España» (TC, IV, 14), encamiñada a defender os valores da cultura patria («la habilidad intelectual de los españoles con extensión a todo género de materias»), cun catálogo dos principais eruditos, poetas, historiadores e científicos españois, particularmente dos últimos séculos, que mereceron honores e recoñecemento de autores estranxeiros.

Por último, e seguindo as propostas baconianas para a historia cultural, hai tamén dous aspectos que reclaman a súa atención: a capacidade de raciocinio e a disposición para o coñecemento dos pobos, así como os factores que contribuíron a un maior avance dunhas nacións, como Inglaterra ou Francia, con relación a outras ou ao considerable atraso en materia científica, caso de España. O primeiro, que ninguén antes examinara en España (Maravall 1991 [1972]: 134), plásmase especialmente en dous discursos do *Teatro crítico*: «Mapa intelectual y cotejo de naciones» (II, 15), encamiñado a poñer de manifesto que, no substancial, non hai pobos máis dotados ca outros para o raciocinio aínda que si no accidental de axilidade, sutileza, etc., no que outorga clara superioridade aos ingleses, e «Responde el autor a un tertulio que deseaba saber su dictamen en la cuestión de si en la prenda del ingenio exceden unas naciones a otras» (IV, 13), onde amplía e matiza o sinalado no anterior; e o segundo en «De lo que sobra y falta en la Física» (TC, VII, 13), «De lo que sobra y falta en la enseñanza de la Medicina» (TC, VII, 14), «Causas del atraso que se padece en España en orden a las ciencias naturales» (CE, II, 16) e «Sobre el adelantamiento de ciencias y artes en España, y apología de los escritos del autor» (III, 31). Nesta liña móvense tamén, malia levar a idea a outros eidos, as súas dúas importantes alegacións, unha en defensa da igualdade de talento das mulleres (TC, I, 16) e outra, «Españoles americanos» (TC, IV, 6), contra a estendida crenza da anticipada decrepitude intelectual dos crioulos poñendo á vista unha selecta nómina de personaxes ilustres en letras.

A HISTORIA LITERARIA COMO DISCIPLINA INTELECTUAL

Pero, como antes indicaba, a achega de Feijoo á *historia literaria* vai máis alá de dar a coñecer aspectos significativos do proceso cultural e de perfilar a súa imaxe no tempo. A el débemoslle tamén o que creo que é o seu primeiro tratamento monográfico como empresa intelectual claramente definida. Refírome á carta «Respondiendo a una consulta sobre el proyecto de una historia general de ciencias y artes» (CE, IV, 10, 1753), coa que contesta, segundo apunta o título e especifica o propio Feijoo, á petición dun innominado conde, grande admirador seu, que proxecta construír esa ambiciosa historia cultural, e cuxo fío condutor é, en efecto, proporcionar as pautas necesarias para iso:

Muy señor mío: Aún no del todo convalecido de una penosa fluxión que padecí estos días y me hizo retardar la respuesta a la carta de V. S., digo que recibí esta con singular estimación por lo mucho que V. S. me honra en ella, suponiendo mera liberalidad al mérito que no tengo; en cuya cuenta entra también el considerarme apto para satisfacer a V. S. sobre la consulta que me hace en orden al gran proyecto literario que ha concebido de *Historia General de Ciencias y Artes*, y en que cuanto yo puedo hacer es representar a V. S. la arduidad de la empresa.

A petición en si mesma non ten nada de estraño no deseño xeral das *Cartas eruditas* pois, salvo unhas poucas, todas aparecen como escritas en resposta a preguntas, propostas ou reparos dun correspondente. E tampouco sorprende que non diga o nome de quen lle escribe, porque é o que acostuma, nin que omita a data da carta, pois só o fai en contadas ocasións. O que está claro, en todo caso, é que a escribe antes de 1753 (a dedicatoria á raíña do tomo IV, no que aparece esta Carta, vai datada o 8 de xaneiro dese ano) e que é, polo tanto, anterior ás dúas reflexións máis significativas que coñezo sobre o tema neses anos, a mencionada definición de Mayans e o prólogo, moito máis ambicioso desde o punto de vista epistemolóxico, dos Mohedano á súa *Historia literaria de España*.

Maior problema é saber se tal petición se produciu realmente e o texto publicado reproduce a contestación que no seu día lle deu Feijoo ao seu correspondente, como se pode verificar en bastantes casos (Urzainqui 2014), ou se é unha ficción para se estender sobre o tema. Desde logo, se o proxecto —sen compa-

ranza na Europa daquela— se materializase dalgún modo a resposta sería bastante fácil. Pero non é así, ou polo menos eu non coñezo ningunha iniciativa en tal sentido por eses anos (a *Historia literaria* dos Rodríguez Mohedano responde a un plan que se afasta moito da historia universal obxecto de tratamento aquí e *Origen, progresos y estado actual de toda la literatura* de Juan Andrés, que si podería encaixar, é de data moi tardía, pois publícase entre 1782 e 1799). E tampouco me foi posible identificar a personalidade dese presunto correspondente cos candidatos en que verosimilmente cabería pensar (Luis José Velázquez, o conde de Peñaflorida, Campomanes...¹²). Sexa como for e aínda que a incógnita siga en pé, o importante é que é un texto seu e que o publica porque considera que pode ser de interese e de utilidade para os seus lectores, igual que fai con diversas contestacións que escribira antes a destinatarios concretos. Neste caso, parece claro co obxecto de servir de guía bibliográfica a quen quixese avanzar no coñecemento histórico da cultura, que acaso non serían poucos dada a efervescencia historicista que se vivía daquela, a cuxo lado estaban tamén os plans gobernamentais de crear unha Academia de Ciencias, Belas Letras e Artes que, lamentablemente, non chegaron a se materializar (Álvarez de Miranda 1993).

Mais, a pesar de apuntar a ese obxectivo básico o substancial da Carta, como o motivo declarado é responder a consulta sobre ese «gran proyecto literario» que concibiu o seu correspondente, o desenvolvemento discorre de acordo con ese patrón, expón en primeiro lugar as dificultades de realizar semellante proxecto e a necesidade de traballar en equipo con persoas cualificadas, e logo pormenoriza as fontes bibliográficas máis apropiadas para tal fin, que é a parte máis extensa, e, como digo, a de maior interese para un público xeral. Non entra a considerar, en cambio, outras cuestións que serían de grande interese historiográfico, como o valor ou o modo de construír esa historia, aínda que, polo que dirá despois, ben poderían entrar nesoutra carta, con maiores precisións, que lle promete escribir se finalmente o proxecto se pon en marcha.

Para Feijoo está claro que tal empresa «no es obra para un hombre solo ni para tres, cuatro o cinco, sino para muchos, y éstos muy versados en las facultades cuya

¹² Este punto desenvólvoos con máis amplitude en «Feijoo en los inicios de la historiografía de la cultura», en María Dolores Gimeno Puyol e Ernesto Viamonte Lucientes (coords.), *Los viajes de la Razón. Estudios dieciochistas en homenaje a María-Dolores Albiac Blanco*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2015, 103-123.

historia se intenta, uno en cada una», aínda que puidese haber algún que abarcase comodamente tres ou catro. Se houbese «historias particulares de todas esas facultades», talvez non sería mester tanto; pero sempre será moito, pois, aínda que para resumir a historia de calquera facultade non se precise un coñecemento profundo dela, necesítase bastante máis que un simple verniz superficial («aquello que se llama meramente tintura»). Esa consideración lévao a facer unha breve digresión sobre a diferenza existente entre coñecer ben, metodicamente, unha disciplina e crer que se coñece porque se leu algo sobre ela, como se ve neses «aventureros de la República Literaria» que «sin vocación, sin ingenio, sin estudio» e con catro libros mal lidos se lanzan a publicar absurdos e monstruosidades. Por iso, o primeiro que habería que facer é buscar persoas capaces de formar as distintas historias disciplinarias e lograr, aspecto tampouco fácil, que estean dispostas a traballar:

Pase esto por digresión; y volviendo al propósito, digo que creo que, aun fuera de lo mucho que V. S. podrá hacer por sí mismo, habrá en la Corte sujetos bastantes para extractar muy bien las historias que haya escritas de muchas ciencias y artes, ya que no de todas. ¿Pero querrán todos los que son hábiles para ello dedicarse a ese trabajo? Mucho lo dificulto. Unos estarán empleados en otras tareas que considerarán más útiles para sus personas. Otros se hallarán ligados de obligaciones, o políticas o morales, que les impedirán trabajar para la imprenta. Otros tendrían otros obstáculos.

No caso de conseguir ese equipo de especialistas, pasa xa a propoñer «los libros necesarios para esa gran colección», non sen advertir, para que ninguén se equivoque, que «son pocos los que hay de historias particulares de ciencias y artes», polo menos os que chegaron ao seu coñecemento.

Procedendo co seu habitual bo sentido, distingue, por un lado, catro materias específicas —filosofía, medicina, ciencias matemáticas, e pintura e arquitectura— e, por outro, repertorios de carácter máis xeral que poidan subministrar información sobre todas as demais. O feito de que ningún sexa español indica con claridade que nada do que había aquí satisfacía as súas expectativas.

Comezando pola historia da filosofía, remite para a antiga a «los dos tomos que escribió el inglés Thomas Stanley», nos que se poderá encontrar «cuanto se puede desear» sobre a materia. E para os tempos posteriores, ademais de varios

discursos seus, o *Origine ancienne de la physique nouvelle* (1734) do xesuíta francés Noël Regnault (1683-1762):

Para continuar desde allí la historia hasta nuestros tiempos hallará V. S. muchos materiales en varios discursos del *Teatro crítico*, v. gr. «Guerras filosóficas», «El gran magisterio de la experiencia», «Mérito y fortuna de Aristóteles», etc. Pueden conducir al mismo asunto los tres libritos del padre Regnault cuyo título es *Origen antiguo de la física moderna*.

A obra de Stanley, primeira das rotuladas como «historia de la filosofía», é a célebre *The History of Philosophy: containing the Lives, Opinions, Actions and Discourses of the Philosophers* (Londres, 1656-1660), escrita baixo a inspiración enciclopédica de Bacon (Giolito, 2008: cap. 2) para dar a coñecer cronoloxicamente a vida e opinións dos filósofos «de todas las sectas». Moi difundida en Inglaterra, foi tamén amplamente coñecida en Europa mediante a súa tradución latina (Leipzig, 1711, 2 vols.), que é a que coñece e cita Feijoo en varias ocasións. A segunda, como anuncia o título, ofrece unha comparación entre a nova física e a antiga, reivindicando para esta un gran número de inventos e ideas novas. Tanto esta obra coma os *Entretiens physiques d'Ariste et d'Eudoxe ou Physique nouvelle en dialogues* (1729), á que Feijoo recorre en numerosas ocasións, atopábanse na súa biblioteca (Hevia Ballina 1976: 165). En canto aos seus propios discursos, a súa soa referencia proba claramente que os escribiu desde un enfoque netamente historicista.

Pasando á medicina, recomenda un texto fundamental do saber histórico-médico (López Piñero 1992: 30), a difundida *Histoire de la Médecine*, «ou l'on voit l'origine, et les progrès de cet art de siècle en siècle depuis le commencement du monde» (Ginebra, 1696), de Daniel Le Clerc, amais do seu propio discurso «Medicina»: «La historia de la medicina escribió Daniel Le-Clerc docto médico de Ginebra. Es verdad que no se extiende más que hasta Galeno; pero hizo después un plan de continuación hasta nuestros tiempos que puede servir mucho. Y algo hay conducente en mi discurso sobre la Medicina».

Tamén fundamental é o que recomenda para as matemáticas: a exposición histórica que precede ao completo *Cursus seu mundus mathematicus...* (Lyon, 1674), de Claude-François Milliet Dechales, autor moi admirado e repetidamente citado por el (tíñao tamén na súa biblioteca), no que, efectivamente, aparecen

consignados os máis importantes «progresos» que se fixeron desde a Antigüidade ata o presente nos distintos campos físico-matemáticos contemplados na obra.

Sobre a historia da música, en cambio, non cita autor determinado, senón que remite aos traballos acerca do tema contidos na prestixiosa *Histoire de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, que tamén coñece moi ben —estaba subscrito a ela (Hevia Ballina 1982: 140)— e utiliza con frecuencia, sobre todo nas *Cartas eruditas*: «De la música se puede formar historia casi completa de los muchos materiales que hay para ella en la *Historia y Memorias de la Academia Real de las Inscripciones y bellas letras*. En el tomo undécimo, que es índice de los diez precedentes, V. *Musique*, verá V. S. notados todos los lugares donde hay dichos materiales».

Para a pintura e arquitectura propón, respectivamente, os *Entretiens sur les vies et sur les ouvrages des plus excellents peintres anciens et modernes* (1666-1668), de André Félibien, historiador oficial da corte de Luis XIV e membro das Academias de Arquitectura e Inscricións, e o *Recueil historique de la vie et des ouvrages des plus célèbres architectes* (1687), do seu fillo Jean-François, tamén arquitecto e membro de ambas as dúas corporacións. Malia ser posible que as utilizase para algunhas referencias artísticas, só as menciona nesta ocasión.

Por último, a falta de historias formadas, indica «tres fuentes copiosas de noticias para la historia de ciencias y artes, que son el *Theatrum Vitae Humanae* de Lorenzo Beyerlink, las *Memorias de Trévoux*, y los tres tomos últimos de la *Historia Antigua* de Monsieur Rollin». A primeira é o *Magnum Theatrum Vitae Humanae*, «ad normam polyanteae dispositum» (Colonia, 1631), do xesuíta flamenco Lawrence Beyerlinck, unha voluminosa enciclopedia de materias diversas que Feijoo manexa e cita en varias ocasións, a pesar de que, segundo o seu propio comentario, non sexa fiable de todo:

[...] no hay sino buscar por el orden alfabético el nombre de la facultad de quien se desean las noticias y debajo de él se hallarán. V. gr., quiere V. S. noticias conducentes para la historia de la jurisprudencia, en el cuarto tomo, pág. 748, verá el título *Ius. Jurisprudencia*, y, consiguientes a él, trece hojas llenas de especies pertenecientes a esta ciencia. Es verdad que el autor de esta dilatada obra suele ser poco exacto: defecto común a los que toman por su cuenta muy abultadas colecciones.

A segunda, que con razón considera de moita máis utilidade para os seus fins, é a importante revista cultural *Mémoires pour servir à l'Histoire des Sciences et des Arts* (1701-1767), máis coñecida como *Mémoires* ou *Journal de Trévoux* por estar publicada por un equipo de xesuítas en Trévoux, unha das máis difundidas entre a intelectualidade europea e española, e a máis admirada e frecuentada por Feijoo¹³:

Las *Memorias de Trevoux* contribuirán con grandes y más seguros socorros para el asunto; grandes, porque ésta dilatada obra fue y está dedicada a ese fin; y así le pusieron y ponen sus autores el título de *Memorias para la Historia de las Ciencias y Bellas Artes*, más seguros, por la mejor crítica y más ciencias de los autores, porque, como son muchos los que trabajan asociados en esta obra dividiendo entre sí los asuntos, abarca cada uno solo aquello que es proporcionado a su estudio, inteligencia y comprensión.

Efectivamente, concibida como un rexistro da actualidade cultural europea —«historia literaria» do día (Urzainqui 1987: 584-587)—, as súas páxinas, nutridas de recensións críticas das novidades bibliográficas, noticias de descubrimentos, actividades de academias, universidades, etc., foron unha espléndida ventá para se asomar aos últimos compases do coñecemento e das artes. E, como quen o ten ben experimentado, explica como se han de manexar para encontrar facilmente as informacións:

El modo de usar de dichas *Memorias* es recurrir a la tabla que hay al fin de cada año, donde en distintas divisiones se coloca el índice de todos los escritos de que se dio noticia en los cuatro tomos pertenecientes a aquel año, poniendo las distintas materias debajo de los títulos correspondientes, v. gr. debajo del título *Medicina* se citan en sus respectivos lugares los libros pertenecientes a esta facultad de que se hizo crisis o extracto en aquellos cuatro tomos; lo mismo debajo de los títulos: *Poesía*, *Música*, etc.

E a terceira é a difundida *Histoire ancienne*, de Charles Rollin (1730-1738), e tamén citada por el en varias ocasións, en cuxos tres últimos tomos di: «tendrá V.S. un servicio muy pronto, porque en ellos trata el autor de varias ciencias y

¹³ No inventario da súa biblioteca, Hevia Ballina consigna 245 volumes da revista. Sobre a súa importancia na obra de Feijoo, véxase Ceñal (1966), Sáenz de Santamaría (1983) e Urzainqui (2004).

artes apuntando el progreso que han tenido desde la antigüedad hasta nuestros tiempos. Es autor muy exacto, claro y de bello juicio, aunque en esta materia no da muchos materiales porque procede muy compendiariamente».

Unha vez feitas estas recomendacións sobre as ciencias profanas, engade unha última sobre a historia da Teoloxía que lle dá pé a facer unha interesantísima confesión autobiográfica: para evitar «el peligro de caer en innumerables y crasísimos errores», cre que sería mellor excluila do proxecto a non ser que se encargue dela un teólogo moi douto e capacitado. El tamén tivo a intención de formala, pero finalmente desistiu por consello de persoas de confianza que lle fixeron ver a superior necesidade da «literatura mixta cuyo rumbo había tomado» e pola súa propia convicción de que tal como a formulara resultaría inabarcable.

Ao final, e como despedida, expresa a confianza de que o seu correspondente lle avise se empeza a executar o proxecto e a súa promesa de lle subministrar, se así fose, «algunas noticias o reflexiones conducentes a su prosecución»; unha promesa que é tácito recoñecemento de que habería bastante máis que dicir e, tamén, máis obras que mencionar. Porque, efectivamente, malia seren realmente valiosas as que recomenda, podería incluír outras máis que coñece e manexa habitualmente, como os dicionarios de Bayle e Moréri ou a *Histoire de la Académie Royale des Sciences*, por non falar doutra particularmente significativa por ser a primeira mostra de historia enciclopédica, a *Histoire littéraire de la France* publicada polos seus «sabios» irmáns de hábito de Saint-Maur, que, sorprendentemente, non parece coñecer. Sexa como for, bastaba o dito para que calquera lector interesado puidese saber a onde acudir para ter cabal información do proceso evolutivo das artes e das ciencias.

Pero aínda que con iso podería dar a Carta por concluída, a modo de corolario engade despois unha «Noticia curiosa relativa a un punto de la Carta antecedente», na que dá conta —a partir do extracto dunha carta comunicada a un dos redactores das *Mémoires de Trévoux* por «un miembro de la Sociedad Regia de Londres» [Andrew Michael Ramsay] e publicada en 1732¹⁴— do prodixioso caso de «Mons. Stone», o brillante matemático e músico Edmund Stone, que, sendo fillo dun xardineiro do duque de Argile [Argyll] e analfabeto ata os 18

¹⁴ «Lettre de M. le C. D. R au P. C. J», janvier, 1732, 109-113. A autoría do escocés A. M. Ramsay (1681-1743) identifícaa Uzcanca (2009: 232).

anos, logrou adquirir vastos coñecementos científicos grazas ao seu gran talento e extraordinario interese: proba de que «un gran genio supera todas las incomodidades de la fortuna, del nacimiento, de la educación» e de que, aínda sen voz viva de mestre e con só o auxilio dos libros, se pode «llegar a poseer ventajosamente esta o aquella facultad».

Ese «punto antecedente» era, sen dúbida, o que fixera na súa digresión sobre a esixencia de proceder con método e seriedade no estudo para chegar a alcanzar o verdadeiro coñecemento de calquera materia. Aínda que, efectivamente, a noticia non tiña demasiado que ver co preciso obxecto da Carta —como sucede con tantas outras digresións que lle gusta facer cando algo de interese lle vén á mente—, era unha magnífica lección para estimular unha vez máis o afán de aprender —de aprender ben— dos seus lectores. Porque iso era, en esencia, o que viña pretendendo desde o comezo da súa carreira literaria. Creo que esta Carta e esa perspectiva histórica na percepción do saber que quixen mostrar aquí son proba elocuente diso.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALBIAC BLANCO, María-Dolores (2011): *Historia de la literatura española. 4. Razón y sentimiento. El siglo de las Luces*, Barcelona, Crítica.
- ÁLVAREZ DE MIRANDA, Pedro (1993): «Las Academias de los novatores», en Evangelina Rodríguez Cuadros (ed.), *De las Academias a la Enciclopedia: el discurso del saber en la modernidad*, Valencia, Edicions Alfons el Magnànim, 265-300.
- [BACON, Francis] Francisci Baconi de Verulamio (1664): *Opera omnia*, Frankfort, Impensis Joh. Baptistae Schönwetteri, Typis Matthaei Kefferi.
- CEBRIÁN, José (1996): «La historia literaria», en Francisco Aguilar Piñal (ed.), *Historia literaria de España en el siglo XVIII*, Madrid, Trotta / CSIC, 513-592.
- CEBRIÁN, José (1997): *Nicolás Antonio y la Ilustración española*, Kassel, Reichenberger.
- CEÑAL, Ramón (1966): «Fuentes jesuíticas francesas de la erudición filosófica de Feijoo», en VV. AA., *El P. Feijoo y su siglo*, Oviedo, Cátedra Feijoo, II, 285-314.
- FASTOS de la Real Academia Española de la Historia* (1739), Madrid, Antonio Sanz.
- FERNÁNDEZ CONDE, Javier (1976): «Feijoo y la ciencia histórica», en *Fray Benito Jerónimo Feijoo, fe cristiana e Ilustración*, Oviedo, Seminario Metropolitano, 75-113.
- GIOLITO, Christophe (2008): *Comprendre l'histoire de la philosophie*, París, Armand Colin.
- GUTIÉRREZ DE LOS RÍOS, Francisco (2000): *El hombre práctico, o discursos varios sobre su conocimiento y enseñanzas. Por Don —, conde de Fernán Núñez*. [Introducción, ed. e notas de Jesús Pérez Magallón e Russell P. Sebold]. Córdoba, Publicaciones Obra Social y Cultural Cajasur.
- GUSDORF, Georges (1977): *Les sciences humaines et la pensée occidentale. T. I. De l'histoire des sciences à l'histoire de la pensée*, París, Les Éditions Payot, [1ª ed., 1966].
- HEVIA BALLINA, Agustín (1976): «Hacia una reconstrucción de la librería particular del P. Feijoo», en *Fray Benito Jerónimo Feijoo, fe cristiana e Ilustración*, Oviedo, Seminario Metropolitano, 139-186.
- HEVIA BALLINA, Agustín (1982): «El P. Feijoo desde su biblioteca: sus aficiones histórico-geográficas», *Yermo*, 20:1-2, 111-148.
- LÓPEZ PIÑERO, José María (1979): *Ciencia y técnica en la sociedad española de los siglos XVI y XVII*, Barcelona, Labor Universitaria.
- LÓPEZ, François (1996): «Los novatores en la Europa de los sabios», *Studia Storica. Historia Moderna*, 14, 95-111.
- MARAVALL, José Antonio (1972): «Mentalidad burguesa e idea de la Historia en el siglo XVIII», *Revista de Occidente*, 107 (febreiro), 250-286. [Reed. en *Estudios de la historia del pensamiento español (siglo XVIII)*, introd. e compilación de Mª Carmen Iglesias, Madrid, Mondadori, 1991].
- MARTÍNEZ VIDAL, Alvar / José PARDO TOMÁS (1995): «*In tenebris adhuc versantes*. La respuesta de los novatores españoles a la invectiva de Pierre Régis», *Dynamis*, 15, 301-314.
- MAYANS Y SISCAR, Gregorio (1983): *Obras completas. I. Historia*. [Ed. Antonio Mestre Sanchís]. Valencia, Ayuntamiento de Oliva / Diputación de Valencia.
- MAYANS Y SISCAR, Gregorio (1984): *Obras completas, III, Retórica*. [Ed. Antonio Mestre]. Valencia, Ayuntamiento de Oliva / Diputación de Valencia.
- MCCLELLAND, Ivy L. (1976): «The signifiante of Feijoo's regard Bacon», en *Fray Benito Jerónimo Feijoo, fe cristiana e Ilustración*, Oviedo, Seminario Metropolitano, 249-274.

- [NAVIA OSORIO, Álvaro] Marqués de Santa Cruz de Marcenado (1984): *Reflexiones militares por el* —. [prólogo de Jesús Evaristo Casariego]. Oviedo, Instituto de Estudios Asturianos.
- NISBET, Robert (1980): *Historia de la idea de progreso*, Barcelona, Gedisa.
- PÉREZ MAGALLÓN, Jesús (2002): *Construyendo la modernidad: la cultura española en el 'tiempo de los novatores' (1675-1725)*, Madrid, CSIC, Instituto de la Lengua Española.
- QUIROZ-MARTÍNEZ, Olga (1949): *La introducción de la filosofía moderna en España: el eclecticismo español de los siglos XVII y XVIII*, México, El Colegio de México.
- RODRÍGUEZ MOHEDANO, Pedro e Rafael (1766), *Historia literaria de España, desde su primera población hasta nuestros días... Por los PP* —, Madrid, Antonio Pérez de Soto, t. I.
- RUIZ DE LA PEÑA SOLAR, Álvaro (2012): *La hora de Asturias en el siglo XVIII*, Oviedo, Real Instituto de Estudios Asturianos / Instituto Feijoo de Estudios del Siglo XVIII.
- SÁENZ DE SANTA MARÍA, Carmelo (1983): «Feijoo y las *Memorias de Trévoux*», en VV. AA., *II Simposio sobre el padre Feijoo y su siglo*, vol. II, Oviedo, Cátedra Feijoo, 53-60.
- SARMIENTO, Martín (1775): *Obras póstumas del Rmo. P. M. Fr. Martín Sarmiento, benedictino. Tomo Primero. Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles*, Madrid, Joaquín Ibarra [terminadas en 1745].
- URZAINQUI, Inmaculada (1987): «El concepto de *historia literaria* en el siglo XVIII», en *Homenaje a Álvaro Galmés de Fuentes*, Madrid, Universidad de Oviedo / Editorial Gredos, 565-589.
- URZAINQUI, Inmaculada (2004): «El discurso de Feijoo sobre la prensa», en Isaías Lerner / Robert Nival / Alejandro Alonso (eds.), *Actas del XV Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, t. III, Newark, DE, Juan de la Cuesta Press, 611-622.
- URZAINQUI, Inmaculada (2014): «Estudio introductorio», en Benito Jerónimo Feijoo, *Obras completas. Tomo II, Cartas eruditas y curiosas I*. [Ed. Inmaculada Urzainqui e Eduardo San José]. Oviedo, Instituto Feijoo de Estudios del Siglo XVIII / Ayuntamiento de Oviedo / KRK.
- URZAINQUI, Inmaculada (2015): «Feijoo en los inicios de la historiografía de la cultura», en María Dolores Gimeno Puyol / Ernesto Viamonte Lucientes (coords.), *Los viajes de la Razón. Estudios dieciochistas en homenaje a María-Dolores Albiac Blanco*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 103-123.
- UZACANGA MEINECKE, Francisco (2009) (ed.): Benito Jerónimo Feijoo, *Cartas eruditas y curiosas* [antología], Barcelona, Crítica.